

تحلیلی بر الگوی فضایی، ابعاد و عوامل مرتبط با رشد شهرنشینی دوره معاصر در ایران (با تأکید بر شاخص‌های توسعه‌ای و معیشتی)

مصطفی میرآبادی* - دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران
صادق بشارتی‌فر - استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه آزاد اسلامی واحد ماهشهر
احمد کریمی - عضو هیئت‌علمی گروه جغرافیای دانشگاه پیام‌نور مرکز مهاباد

پذیرش مقاله: ۱۳۹۶/۰۱/۲۴   تأیید مقاله: ۱۳۹۷/۰۳/۲۳

چکیده

رشد شتابان شهرنشینی بدون برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری، پیامدهای جبران‌ناپذیری در تعادل فضایی کشور دارد. به همین دلیل، شناخت و تحلیل جامع رشد شهرنشینی و ابعاد و عوامل مرتبط با آن، بسیار ضروری و مهم است. هدف پژوهش توصیفی-تحلیلی و هم‌بستگی حاضر تبیین الگوی فضایی شهرنشینی و سنجش ارتباط شهرنشینی با عوامل گوناگون صنعتی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، زیرساختی، خدمات و امکانات، بهداشتی-درمانی و توسعه کشاورزی است. بدین منظور اطلاعات آن به روش اسنادی جمع‌آوری شد. سنجش الگوی فضایی شهرنشینی در کشور با استفاده از مدل‌های موران و گری و روش تحلیل نقاط داغ، در نرم‌افزار Arc GIS صورت گرفت. همچنین از آزمون ضریب هم‌بستگی پیرسون در نرم‌افزار SPSS برای سنجش ارتباط شهرنشینی با عوامل فوق استفاده شد. براساس یافته‌های مدل‌های موران و گری، الگوی فضایی شهرنشینی در کشور طی سال‌های ۱۳۷۵-۱۳۹۰ حالت متمرکز و خوشه‌ای داشته که این تمرکز روبه‌افزایش بوده است. الگوی شهرنشینی نیز با الگوی توسعه صنعتی در کشور مطابقت زیادی دارد. نتایج آزمون ضریب هم‌بستگی پیرسون نشان‌دهنده ارتباط مثبت و معنادار رشد شهرنشینی با عوامل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیرساختی و بیانگر عدم ارتباط معنادار با شاخص‌های خدماتی، امکاناتی، بهداشتی، درمانی و توسعه کشاورزی است؛ بنابراین، به‌رغم آنکه جنبه‌های مثبت شهرنشینی در برخی شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیرساختی قابل مشاهده است، نباید از مشکلات و نارسایی‌های فراوان در وضعیت خدماتی-امکاناتی و بهداشتی-درمانی شهرها غافل شد. با وجود این، جریان شهرنشینی شدن همچنان مورد توجه است و توسعه کشاورزی و ارتقای وضعیت معیشتی روستاییان نیز جذابیت کافی زندگی در روستا را فراهم نکرده است.

واژه‌های کلیدی: الگوی فضایی، ایران، رشد شهرنشینی، شهرنشینی، عوامل رشد شهرنشینی.

مقدمه

پدیده شهرنشینی پیشینه‌ای دیرینه دارد، اما به‌طور قطع از نظر تعداد و نسبت جمعیت شهری قابل‌قیاس با امروز نیست. در واقع، رشد شهرنشینی در سطح جهان در قرن بیستم، به‌ویژه از نیمه دوم آن آغاز شد که به همین دلیل، پدیده‌ای جدید به‌شمار می‌رود. این پدیده، جهانی است و تقریباً در تمام کشورها رخ می‌دهد. همچنین توزیع فضایی ساکنان کره‌خاکی را در تمام قسمت‌های جهان شکل داده است و با توجه به اینکه در ظاهر برگشت‌ناپذیر است همچنان ادامه دارد (Caselli et al., 2006: 319)؛ بنابراین در حال حاضر جهان با عصری کاملاً جدید در شهرنشینی مواجه است. این فرایند در مناطق مختلف جهان، حاصل کنش‌های پیچیده عناصر اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فناوری، جغرافیایی و فرهنگی جهانی و محلی است (بردی آنامراد نژاد، ۱۳۹۵: ۹۴) و در مراحل گوناگون خود در طول زمان و بنابر مقتضیات محلی، در حال تولید الگوهای مختلف شهری در مناطق گوناگون دنیاست. در مقابل الگوی مرکزگریز تغییر جمعیت شهری در جوامع پیشرفته، فرایندهای مرکزگرایی شهرنشینی و رشد شهری، همچنان به تسلط خود بر پویای جمعیت شهری در کشورهای در حال توسعه ادامه می‌دهند (Pacione, 2011: 3).

امروزه کشورهایی که جهان در حال توسعه را تشکیل می‌دهند، با بالاترین روند شهرنشینی مواجهند (پاتر و ایونز، ۱۳۸۴: ۱۹). هر ساله در شهرهای کوچک و بزرگ این کشورها، ۴۵ میلیون نفر ساکن می‌شوند که این رقم در کشورهای پیشرفته‌تر ۷ میلیون نفر است. بنابر محاسبات، بین سال‌های ۱۹۵۰-۲۰۲۵ یعنی دوره‌ای ۷۵ ساله، تراز کلی شهرنشینی جهان از ۲۹ درصد به ۶۱ درصد افزایش خواهد یافت. سال ۲۰۰۰ نقطه میانی این دوره است که نیمی از جمعیت جهان شهرنشین شده‌اند (همان: ۱۸-۱۷). نظام شهرنشینی و روند سریع آن در کشورهای در حال توسعه، سبب هجوم گسترده به شهرها و پیدایش بخش خدمات متورم، حاشیه‌نشینی گسترده، بیکاری پنهان و پیدایش دوگانگی شبکه‌های اجتماعی مهاجران در شهرها می‌شود. شهرهای کشورهای رشدنیافته نهادهای دورگه‌ای هستند که در نتیجه دو واکنش پدید آمده‌اند: واکنش به تقسیم کار اجتماعی که پدیده‌ای بومی است و واکنش به ادغام در اقتصاد جهانی (گیلبرت و گاکلر، ۱۳۷۵: ۳۱).

در ایران رشد انفجاری جمعیت شهرنشین و رشد شتابان واقعی آن پس از سال‌های ۱۳۴۵ آغاز شد که بازتاب واقعی اصلاحات ارضی و سرمایه‌گذاری‌های ملی و رشد سریع سرمایه‌گذاری‌ها در شهرها بود. این امر سبب فروپاشی کامل نظام‌های تولیدی ماقبل سرمایه‌داری و تکمیل و توسعه مناسبات جدید در شهرها شد و جریان‌های مهاجرتی را تشدید کرد. در این میان، بخش کشاورزی با رشد اندک خود بیشتر به بخش حاشیه‌ای در کل اقتصاد کشور بدل شد. دگرگونی اقتصادی نیز از حیث مازاد اقتصادی، قابل سرمایه‌گذاری بیشتر وابسته به صدور نفت و منابع ارزی حاصل از آن شد. در نهایت آغاز مرحله دوم سرمایه‌گذاری صنعتی با الگوی جایگزینی واردات، تنوع‌یافتن نسبی ساخت صنعتی و تغییر کامل الگوی مصرف جامعه، شرایط توسعه فزاینده‌ای را در نیاز به کار و نیروی انسانی در شهرها افزایش داد. نتیجه این دگرگونی، سبقت روند شهرنشینی از رشد نیروهای مولد، ایجاد ناموزونی در بخش اشتغال شهرها، رشد انگلی مشاغل کاذب و ریشه‌دار شدن مشکلات شهری بود (نظریان، ۱۳۹۱: ۱۵۱).

شهرنشینی از عوامل گوناگونی تأثیر می‌پذیرد و بر مقوله‌هایی مانند اوضاع اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، فعالیتی و معیشتی، زیربنایی و خدماتی جوامع تأثیرگذار است. باید توجه داشت که چگونگی رشد شتابان شهرنشینی و بررسی نقش

عواملی مانند درآمدهای نفتی، صنایع پیشتاز و برخی از حوادث و رویدادهای خاص از قبیل جنگ تحمیلی، در پژوهش‌ها و منابع علمی بیشتر مدنظر قرار گرفته است. این موارد جزء عوامل اصلی و اولیه جریان شهرنشینی در کشور محسوب می‌شوند، اما در طول زمان عوامل مرتبط مهم دیگری ظهور یافته که رشد بیشتر شهرنشینی را به همراه داشته و شهرنشینی فراشتابان را در دوره معاصر سبب شده است؛ بنابراین تحلیل ابعاد و عوامل اقتصادی، اجتماعی، معیشتی، فعالیتی، خدماتی، زیرساختی و... که کمتر به آن‌ها توجه شده، وجه تمایز این پژوهش با سایر پژوهش‌هاست. همچنین اسنادی بودن تمام اطلاعات این پژوهش نیز از دیگر وجوه تمایز است که دقت و اعتبار بیشتری به نتایج پژوهش می‌بخشد. براین اساس، پژوهش حاضر با هدف شناخت الگوی شهرنشینی کشور، تمرکز و خودهم‌بستگی فضایی و بررسی و سنجش ارتباط شهرنشینی با عوامل گوناگون صنعتی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، فعالیتی، زیربنایی، خدماتی و توسعه کشاورزی، به پرسش‌های زیر پاسخ می‌دهد:

۱. الگوی فضایی شهرنشینی در کشور چگونه است؟

۲. ارتباط شهرنشینی با هریک از عوامل صنعتی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، فعالیتی، زیربنایی، خدماتی و... چه میزان است؟

۳. تأثیرگذاری توسعه کشاورزی بر تثبیت روستانشینی و کنترل رشد شهرنشینی چقدر است؟

مبانی نظری

ماهیت شهرنشینی و تبیین آن در شهرهای جهان سوم

در جغرافیای شهری، سه مورد از مفاهیم شهرنشینی بیشتر مدنظر است.

۱. مفهوم جمعیت‌شناختی: براساس این تفسیر، شهرنشینی بررسی فرایندی است که در آن سهم تمرکز جمعیت یک کشور در حوزه‌های شهری افزایش می‌یابد و حوزه‌های روستایی و سکونتگاه‌های کم‌جمعیت به حوزه‌های شهری تبدیل می‌شوند.

۲. مفهوم ساختاری یا اقتصادی: فرایندی است که در آن فعالیت‌های کل جمعیت، به‌ویژه تغییرات ساختار اقتصادی به‌همراه صنعتی‌شدن، تحت تسلط سیستم اقتصادی مدنظر قرار می‌گیرد.

۳. مفهوم رفتاری: بر اساس این مفهوم، آگاهی مردم در طول زمان و الگوهای رفتاری آن‌ها مطرح می‌شود. براین اساس افراد از سکونتگاه‌های غیرشهری جدا می‌شوند و در شهرها اقامت می‌کنند.

با توجه به آنچه بیان شد می‌توان گفت شهرنشینی فرایندی است که در آن تغییراتی در سازمان اجتماعی سکونتگاه‌های انسانی به‌وجود می‌آید که حاصل افزایش، تمرکز و تراکم جمعیت است. به عبارت دیگر تغییرات اجتماعی، نوگرایی و تمرکز جمعیت در آن صورت می‌گیرد (شکوئی، ۱۳۹۰: ۷۵).

به‌طور کلی شهرنشینی دو ویژگی اصلی دارد:

۱. تحرک مکانی یا مهاجرت مردم از حوزه‌های روستایی به شهری برای اشتغال به فعالیت‌ها و مشاغل غیرکشاورزی و کسب درآمد بیشتر. البته شهرنشینی کارکردهای اقتصادی ویژه‌ای دارد و تراکم جدیدی را به‌وجود می‌آورد. در نتیجه در کاربری زمین شهری نیز تغییراتی ایجاد می‌کند.

۲. دگرگونی سبک زندگی مردم از سبک روستایی به سبک شهری که به همراه تغییر در ارزش‌ها و نگرش‌ها حاصل می‌شود و رفتارهای تازه‌ای به وجود می‌آورد (همان: ۷۶).

شهرنشینی و رشد شهری به عوامل گوناگونی وابسته است. از جمله رشد طبیعی جمعیت شهری، مهاجرت به شهرها، طبقه‌بندی مجدد شهرها، تبدیل نقاط روستایی به شهر و الحاق قلمروهای جدید به شهرهای موجود که اغلب نقاط روستایی حاشیه شهرها محسوب می‌شوند. معمولاً در سطح کشوری، هر چهار عامل یادشده مؤثر است (آری آگا، ۱۳۷۸: ۳۴۸).

در آغاز قرن ۲۱، جمعیت شهری دنیا به مرز ۵۰ درصد کل جمعیت جهان رسید که پیش‌بینی می‌شود در سال ۲۰۲۵ میلادی این رقم به ۶۱ درصد برسد. حدود ۱۲ درصد این جمعیت در شهرهای بالای ۱۰ میلیون نفر ساکن خواهند بود و شهرهای ۲۰ تا ۳۰ میلیونی در ۲۵ سال آینده قابل‌پیش‌بینی هستند. درحالی‌که جمعیت دنیا در حال افزایش است، توزیع فضای شهری با مهاجرت‌های انبوه جوامع روستایی به نفع شهرها روزه‌روز و به‌طور فزاینده‌ای به بی‌تعادلی گرایش پیدا می‌کند (نظریان، ۱۳۸۰: ۲).

پیش‌بینی شده است تا سال ۲۰۲۵ تعداد شهرهای یک میلیونی یا بزرگ‌تر در کشورهای کمتر توسعه‌یافته به ۴۸۶ برسد. تمامی این واقعیت‌ها بیان می‌کنند که وجود بزرگ‌ترین مکان‌های شهری در جهان، بیشتر ویژگی کشورهای درحال توسعه است نه کشورهای توسعه‌یافته (پاتر و ایونز، ۱۳۸۴: ۳۵).

از دیدگاه سازمان ملل، جمعیت شهری مناطق درحال توسعه سالانه حدود ۲/۰۲ درصد افزایش می‌یابد که از ۲/۶۷ میلیارد در سال ۲۰۱۱ به ۳/۹۲ میلیارد در سال ۲۰۳۰ خواهد رسید. درحالی‌که ممکن است جمعیت شهری جهان در مناطق توسعه‌یافته، از ۰/۹۶ میلیارد به ۱/۰۶ میلیارد نفر برسد (Yikang Rui, 2013: 1). در این میان، رشد جمعیت در مناطق روستایی متوقف شده است و انتظار می‌رود رشد آتی جمعیت در نواحی شهری و به‌ویژه نواحی شهری کشورهای درحال توسعه صورت بگیرد (Wu et al., 2011: 2).

رشد جمعیت و مهاجرت‌های گسترده به مناطق شهری، به‌ویژه مناطق کلان‌شهری، در کنار ضعف ساختارهای اقتصادی و مدیریتی، در جذب و هدایت روندهای جمعیتی به تناسب امکانات و محدودیت‌های ساختاری سبب شده پیدایش بخش غیررسمی و دوقطبی‌شدن فضاهای اجتماعی و اقتصادی به مسئله شهری تبدیل شود (سرور و امینی، ۱۳۹۲: ۲۰).

دسترسی به بهداشت و آموزش بیشتر در شهر و فرصت کار و کسب درآمد و احساس ایمنی بیشتر به‌دلیل حضور در جمعی کثیر سبب شده است تا شاخص‌های توسعه در شهر از جمله توسعه انسانی پایدارتر و بالاتر باشد، اما روی دیگر سکه شهر و شهرنشینی، مشکلاتی از قبیل بی‌مسکنی و بدمسکنی، گسترش آسیب‌ها و انحرافات اجتماعی، معضل دفع زباله و عدم بازیافت آن، گسترش آسیب‌های روانی و شخصیتی، توزیع ناعادلانه امکانات و خدمات شهری مورد نیاز شهروندان و... است (نوابخش و فتحی، ۱۳۸۶: ۱۰).

از نظر تاریخی، روند شهرنشینی و شهرگرایی در جهان سوم، امری غیرعادی محسوب می‌شود که امروزه بر همه مسائل کشورهای درحال توسعه تأثیر گذاشته است. اگر در زمان ما یک درصد از جمعیت جهان از حوزه‌های روستایی به حوزه‌های شهری مهاجرت کنند، حدود ۵۰ میلیون نفر به جمعیت شهرنشین دنیا اضافه خواهد شد که متأسفانه بیشتر

آن‌ها در شهرهای بیمارگونه جهان سوم سکونت خواهند یافت. از مسائل مهم شهرهای جهان سوم، افزایش تعداد کودکان و نوجوانان در کل جمعیت شهری است. چنانکه در آمریکای لاتین ۴۰ درصد جمعیت ۱۵ یا زیر ۱۵ سال هستند. این نسبت در کشورهای توسعه‌یافته صنعتی به ۲۲ تا ۲۵ درصد کاهش می‌یابد. باید توجه داشت که شهرهای بزرگ، شهرهای مسلط، پایتخت‌ها و مراکز بزرگ ناحیه‌ای در جهان سوم با کارکردهای مختلف، با مسائل زیر مواجه می‌شوند:

۱. مهاجرت‌های روستایی، بالابودن سهم غیررسمی در اقتصاد شهری، آلودگی‌های محیطی، میزان زیاد بیکاری، بالابودن قیمت زمین و مسکن، نارسایی حمل‌ونقل عمومی، افزایش امراض در نتیجه آلودگی‌های هوایی، صوتی و...، نارسایی تجهیزات شهری از قبیل درمانگاه، بیمارستان، مدارس، کتابخانه، محل‌های گذران اوقات فراغت، فضای سبز و غیره (شکوئی، ۱۳۹۰: ۸۱).

شهرهای کشورهای در حال توسعه به دلیل وجود کانون‌های متمرکز اقتصادی، در موقعیت نسبتاً مناسب‌تری از اشتغال قرار دارند، اما عرضه‌کننده نیروی کار عمدتاً روستاها هستند. وضعیت این شهرها، به دلیل نبود توازن میان رشد اشتغال و رشد جمعیت‌های جویای کار، از شهرهای کشورهای توسعه‌یافته متفاوت‌تر است (نوابخش و فتحی، ۱۳۸۶: ۷).

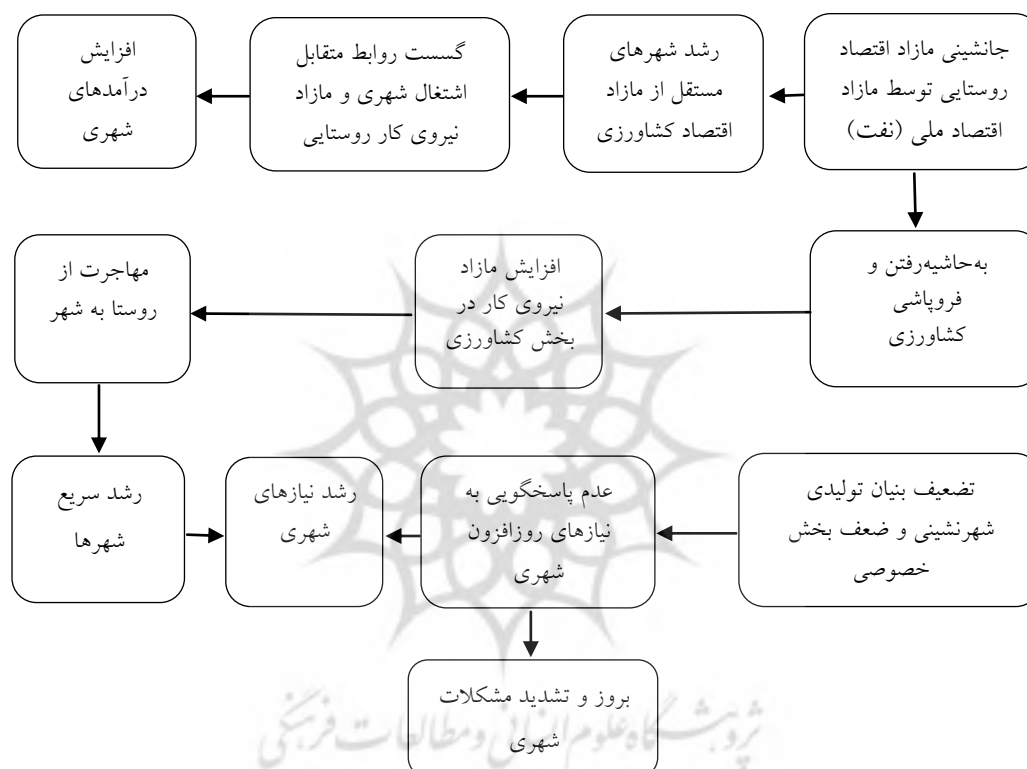
شهرنشینی شتابان و عوامل و پیامدهای آن در ایران

پس از کودتای سال ۱۳۳۲، دولت آمریکا نقش اصلی رهبری اقتصادی-سیاسی ایران را برعهده گرفت؛ از این رو ایران سریع‌تر به بازار جهان پیوست. در تقسیم جهانی کار میان کشورهای جهان سوم، نقش ایران بر مبنای اقتصاد تک‌محصولی و مبتنی بر نفت تعیین شد. براساس این سیاست، تولید زراعی براساس رفع نیازهای ضروری غذایی کشور صورت نگرفت و در مقابل کشاورزی تجاری و صادراتی در جهت رفع نیازهای شهری مورد توجه واقع شد. در این میان، با رشد روزافزون نیاز غرب به نفت و اهمیت راهبردی آن، موقعیت ایران در نظام امپریالیستی جهان افزایش یافت. رکود اقتصادی سال ۱۳۳۰ و دورماندن جوامع روستایی از تحولات سرمایه‌داری مستلزم نوعی حرکت اصلاحی و اجتماعی در صحنه ملی بود. این اصلاحات در بطن انقلاب به اصطلاح سفید در سال ۱۳۴۲ اعلام و اجرا شد که اصلاحات ارضی یکی از مهم‌ترین آن‌ها بود. اهداف این اصلاحات عبارت بودند از:

۱. زمینه‌سازی لازم برای ورود سرمایه‌داری پیرامونی و سرمایه‌گذاری خارجی در صنایع مونتاژ و مصرفی؛
۲. تخصیص بیشتر امکانات و سرمایه‌ها به بخش صنعت و تسلیم کامل ایران به بازار جهانی؛
۳. تضعیف تولید مواد غذایی حیاتی و کاهش سهم این محصولات در کل تولیدات کشاورزی ملی به دلیل خروج بخش عظیمی از کارگران کشاورزی از پیکره اقتصادی روستا؛
۴. ایجاد جریان مداوم نیروی کار از روستا به شهر به دلیل رفع نیاز روزافزون صنایع شهری به نیروی کار (نظریان، ۱۳۹۰: ۷۶).

با تمرکز سرمایه در شهرها به تدریج اختلاف سطح درآمد میان شهر و روستا افزایش یافت. اصلاحات ارضی نیز مناسبات کهن ارباب‌رعیتی را درهم ریخت. در این وضعیت شهرها از دو جهت دچار دگرگونی شدند؛ جریان سرمایه‌ها به دگرگونی سریع عملکرد شهرها منجر شد و موج عظیم مهاجران، حاشیه‌نشینی را در اطراف شهرها به وجود آورد که در نتیجه آن شهر با گسترش همه‌جانبه و توسعه فضایی مواجه شد.

هجوم روستاییان در تمام سطوح ساختار شهر تأثیری منفی گذاشت و ناهماهنگی و دوگانگی را در ساختار فیزیکی-اقتصادی و اجتماعی شهرها به وجود آورد. به این ترتیب، دوران رشد سریع شهرنشینی آغاز شد و نتایج آن به صورت شهرنشینی مشکل‌زا بروز یافت. توسعه روابط سرمایه‌داری در بطن یک اقتصاد تک‌محصولی متکی بر صادرات نفت سبب به‌حاشیه‌رفتن بخش کشاورزی، مهاجرت وسیع روستاییان و رشد سریع شهرها هم در تعداد و هم در ابعاد آن‌ها شد (همان: ۸۴-۸۵). در شکل ۱، رابطه علت و معلولی و پیامدهای ناشی از رشد سریع پدیده شهرنشینی در کشور در ارتباط با بخش‌های مختلف نظام اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، مدیریتی و جمعیتی آمده است.

شکل ۱. چگونگی تحول و پیامدهای شهرنشینی

منبع: حسامیان و همکاران، ۱۳۸۸

با بررسی نظام شهری ایران از سال ۱۳۰۰ تاکنون نتایج زیر به دست آمده است:

۱. نظام سیاسی-اداری ایران از آغاز تاکنون متمرکز بوده است؛
۲. نظام اقتصادی ایران از وابسته‌بودن به مازاد اقتصادی روستاها خارج شده و به‌شدت به درآمدهای نفتی وابسته شده است (از توسعه درون‌زا به توسعه برون‌زا رسیده است)؛
۳. با شروع تزریق درآمدهای نفتی به اقتصاد ایران، بستر ایجاد صنایع مونتاژ در شهرهای بزرگ آماده شده است؛
۴. با اتکا به درآمدهای نفتی و نبود نظام سیاسی دموکراتیک، اصلاحات ارضی انجام شده است؛
۵. با انجام اصلاحات ارضی و ایجاد صنایع مونتاژ، هجوم روستاییان به شهرهای بزرگ آغاز شده است؛

۶. با تمرکز جمعیت در چند شهر بزرگ، بزرگسری در نظام شهری ایران هویدا شده است. شبکه شهری ایران نیز با چنین وضعیتی از همگونی نسبی که پیش از اصلاحات ارضی داشت خارج شده و گسیختگی در آن کاملاً مشهود است؛

۷. پس از انقلاب اسلامی در پی هیجانات این رویداد، روند شهرنشینی پیش از انقلاب با قوت بیشتری ادامه یافت و در مواردی مسائل و مشکلات بیشتری در نظام شهری ایران نمایان شد؛

۸. پس از انقلاب اسلامی بر جمعیت شهرهای بزرگ افزوده شد؛ به طوری که از شهرهای متوسط فاصله گرفتند (حسینی و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۷).

بررسی تحولات شهرنشینی کشور نشان می‌دهد کلان‌شهرهای محدودی بخش عمده‌ای از جمعیت مناطق شهری و امکانات توسعه اقتصادی کشور را به خود جذب کرده‌اند. از آنجا که زیرساخت‌های آماده‌ای در این فرایند وجود نداشت، تبعات اقتصادی-اجتماعی بسیاری بر نظام اجتماعی این کشورها تحمیل شد (پورافکاری و همکاران، ۱۳۸۱: ۵). باید توجه داشت که شهرنشینی با بسیاری از پدیده‌های اجتماعی رابطه علت و معلولی دارد. پیامدهای گوناگون ناشی از رشد سریع این پدیده نیز در کشور قابل پیگیری است. مطالعه رابطه شهرنشینی و توسعه در سطح دنیا نشان می‌دهد سهم زیادی از توسعه کشورها به وسیله متغیر شهرنشینی قابل تبیین است و در عین حال این تأثیر کاملاً معنادار است. به عبارت دیگر، کشورهای شهرنشین‌تر در دنیا، کشورهای توسعه‌یافته‌تری هستند؛ البته نه در همه موارد. در ایران هم این ارتباط کاملاً معنادار و صادق است؛ یعنی استان‌هایی با شهرنشینی بالاتر، نمره توسعه بالاتری هم دارند (همان: ۳۲).

رشد شهرنشینی در کشور ما با ویژگی‌های عمده‌ای از جمله رشد شتابان و توزیع بسیار نامتوازن، تمرکزگرایانه و برون‌زا همراه است و در چند دهه اخیر ارتباطی مستقیم با فروپاشی اقتصاد کشاورزی و روستایی داشته است. شهرنشینی پیامدهای مثبت و منفی بسیاری دارد که در این میان سهم الگوی شهرنشینی بسیار قابل توجه است. بررسی رابطه شهرنشینی با متغیرهای اقتصادی و اجتماعی، بیانگر رابطه هم‌بستگی نسبتاً زیاد با هریک از این متغیرهاست (نوابخش و فتحی، ۱۳۸۶: ۱۱).

روش پژوهش

پژوهش حاضر، توصیفی-تحلیلی و هم‌بستگی است که اطلاعات آن با روش اسنادی جمع‌آوری شد. از جمله منابع اسنادی مورد استفاده می‌توان به گزارش‌های موضوعی (تفصیلی) مرکز آمار ایران (۱۳۹۰)، گزارش‌های آماری وزارت ورزش و جوانان (۱۳۹۰)، بانک اطلاعاتی مکانیزاسیون کشاورزی (۱۳۹۰) و آمارنامه کشاورزی وزارت جهاد کشاورزی (۱۳۹۳) اشاره کرد که از این میان، گزارش‌های آماری وزارت ورزش و جوانان (۱۳۹۰) تنها برای شاخص سرانه فضاهای ورزشی در هر استان استفاده شد. در جدول ۱، تمامی شاخص‌های مورد استفاده آمده است. به‌منظور سنجش‌پذیری داده‌های استخراج‌شده، شاخص‌سازی از سوی نگارندگان صورت گرفت و داده‌های خام در قالب سرانه‌ها، نسبت‌ها و... به شاخص‌های قابل‌سنجش تبدیل شد. براساس اهداف پژوهش، ابتدا سنجش میزان خودهم‌بستگی فضایی در شاخص درصد شهرنشینی و درصد شاغلان بخش صنعت صورت گرفت. در نتیجه با استفاده از شیپ فایل تقسیمات کشوری و نرخ شهرنشینی و شاغلان بخش صنعت استان‌های مختلف که از مرکز آمار ایران (۱۳۹۰) استخراج شده‌اند، محاسبه

ضریب موران، ضریب گری و تهیه نقشه کانون‌های داغ و سرد شهرنشینی و صنعتی در نرم‌افزار GIS Arc صورت گرفت. آزمون ضریب هم‌بستگی پیرسون در نرم‌افزار SPSS نیز به سنجش میزان ارتباط نرخ شهرنشینی با تمامی شاخص‌های صنعتی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، زیرساختی، خدماتی-امکاناتی، بهداشتی-درمانی و توسعه کشاورزی پرداخت. برای محاسبه شاخص‌های ترکیبی و نهایی هر یک از شاخص‌های اقتصادی، فعالیتی، اجتماعی و فرهنگی، زیرساختی، خدماتی-امکاناتی، بهداشتی-درمانی و توسعه کشاورزی نیز از روش Z-scores استفاده شد.

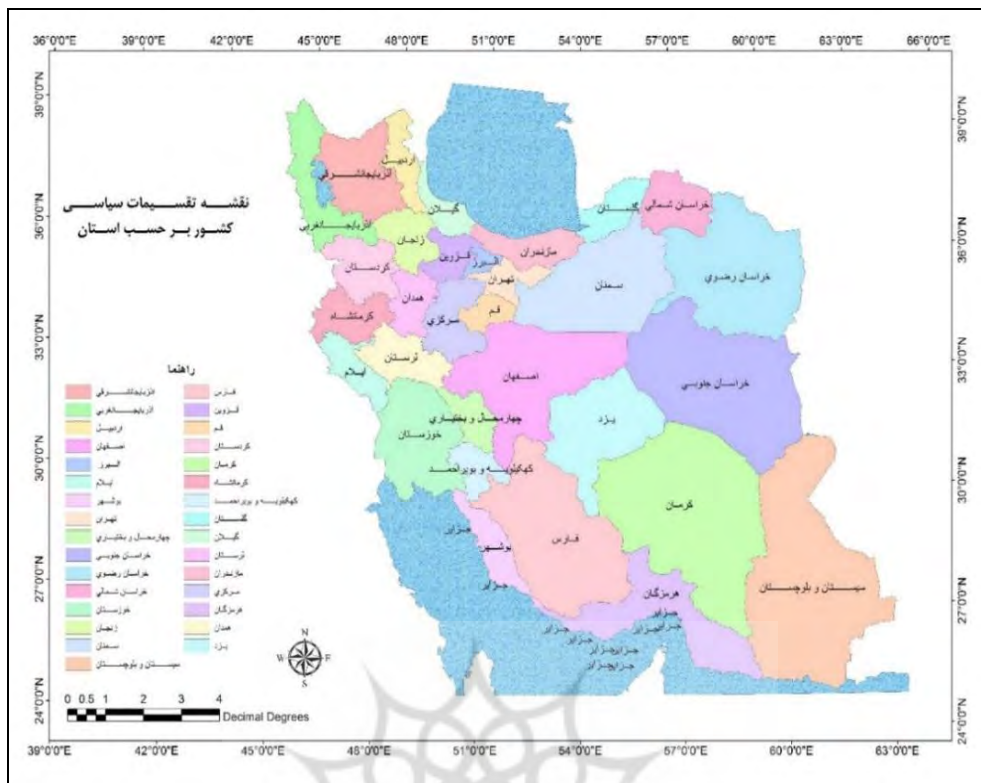
جدول ۱. متغیرها و شاخص‌های مورد مطالعه پژوهش

متغیر	شاخص
شهرنشینی	میزان شهرنشینی (برحسب درصد)
صنعتی	سهم اشتغال بخش صنعت از میان گروه‌های عمده فعالیت
اقتصادی	میانگین درآمد سالیانه، سرانه تولید ناخالص داخلی، نرخ اشتغال، نسبت اشتغال
اجتماعی و فرهنگی	نرخ رشد جمعیت، نرخ باسوادی، نسبت دانش‌آموختگان آموزش عالی به هر هزار نفر، میزان مهاجرپذیری
زیرساختی	درصد خانوارهای دارای آب لوله‌کشی، درصد خانوارهای دارای برق، درصد خانوارهای دارای گاز، ضریب نفوذ اینترنت، درصد خانوارهای دارای تلفن، ضریب نفوذ تلفن همراه، سرانه راه‌ها
خدمات و امکانات	نسبت تعداد کتابخانه‌های عمومی به هر صد هزار نفر، نسبت تعداد مراکز فرهنگی و هنری به هر صد هزار نفر، سرانه پارک، نسبت تعداد کلاس به هر صد دانش‌آموز، سرانه فضاهای ورزشی، نسبت تعداد سینما به هر صد هزار نفر، نسبت تعداد ماشین‌آلات جمع‌آوری زباله به هر صد هزار نفر، نسبت تعداد کشتارگاه به هر صد هزار نفر، نسبت تعداد ایستگاه آتش‌نشانی به هر صد هزار نفر، سرانه میدان میوه و تره‌بار
بهداشتی و درمانی	نسبت تعداد پزشکان به هر صد هزار نفر، نسبت تعداد پیراپزشکان به هر صد هزار نفر، نسبت تعداد مؤسسات درمانی به هر صد هزار نفر، نسبت تعداد تخت‌های درمانی به هر صد هزار نفر، نسبت تعداد مراکز بهداشتی به هر صد هزار نفر، نسبت تعداد آزمایشگاه به هر صد هزار نفر، نسبت تعداد مراکز توان‌بخشی به هر صد هزار نفر، نسبت تعداد داروخانه به هر صد هزار نفر، نسبت تعداد مراکز پرتونگاری به هر صد هزار نفر
توسعه کشاورزی	نسبت تعداد بهره‌برداران زراعت و باغداری به کل جمعیت، سهم اشتغال بخش کشاورزی از بین گروه‌های عمده فعالیت، سرانه اراضی زراعی و باغی به نسبت بهره‌برداران، میزان تولید محصولات کشاورزی (زراعی و باغی) در هکتار، ارزش افزوده محصولات کشاورزی، درصد بهره‌برداران دارای تحصیلات کشاورزی نسبت به کل بهره‌برداران، نسبت مکانیزاسیون به هر ۱۰۰ بهره‌بردار، نسبت شرکت‌های کشاورزی به هر هزار بهره‌بردار

محدوده پژوهش

پژوهش حاضر در سال ۱۳۹۴ و بر مبنای گزارش‌های آماری ۱۳۹۰ انجام شد. محدوده مورد مطالعه، تمامی استان‌های کشور بودند (شکل ۲). براساس آخرین تقسیمات کشوری، ایران از ۳۱ استان، ۴۲۹ شهرستان، ۱۰۵۷ بخش، ۲۵۸۹ دهستان و ۱۲۴۵ شهر تشکیل شده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۴). جمعیت آن نیز براساس سرشماری سال ۱۳۹۰، برابر ۷۵۱۴۹۶۶۹ نفر و مساحت آن ۱۶۴۸۱۹۵ کیلومتر مربع است.

شکل ۲. تقسیمات سیاسی کشور (استان)
منبع: نگارندگان

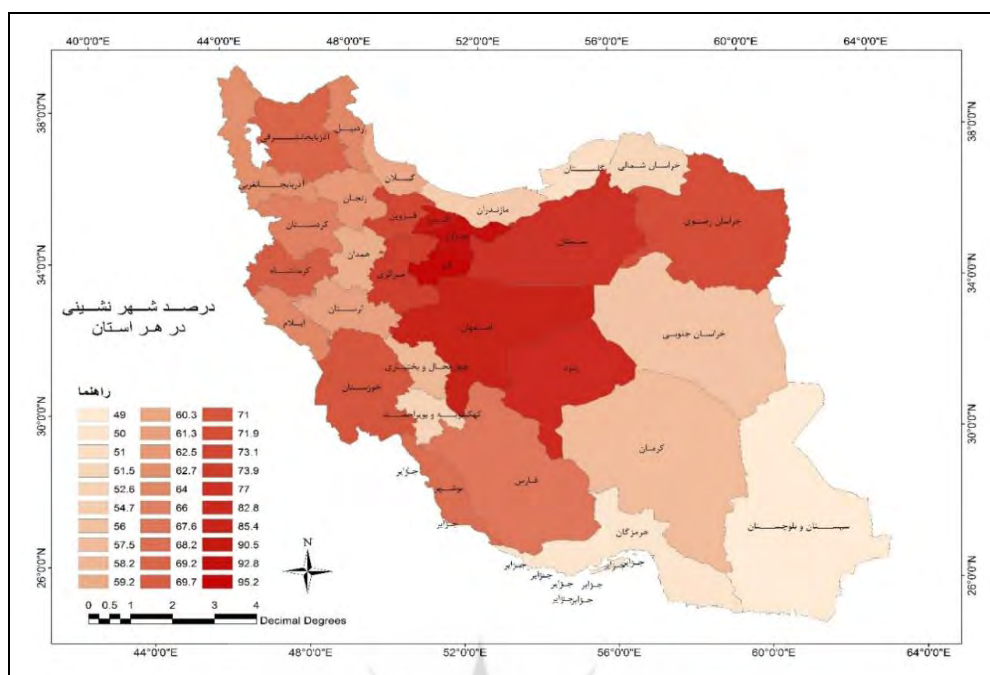
یافته‌های پژوهش

در این بخش به کمک داده‌های مرکز آمار ایران (۱۳۹۰)، نرخ شهرنشینی استان‌های مختلف کشور در قالب جدول ۲ و شکل ۳ آمده است. براین اساس استان قم با ۹۵/۲ درصد، بالاترین و استان سیستان و بلوچستان با ۴۹ درصد، پایین‌ترین جمعیت شهرنشین را دارند.

جدول ۲. نرخ شهرنشینی در استان‌های مختلف کشور

استان	نرخ شهرنشینی	استان	نرخ شهرنشینی	استان	نرخ شهرنشینی	استان	نرخ شهرنشینی
آذربایجان شرقی	۶۹/۲	چهارمحال و بختیاری	۵۸/۲	فارس	۶۷/۶	گیلان	۶۰/۳
آذربایجان غربی	۶۲/۷	خراسان جنوبی	۵۶	قزوین	۷۳/۱	لرستان	۶۱/۳
اردبیل	۶۴	خراسان رضوی	۷۱/۹	قم	۹۵/۲	مازندران	۵۴/۷
اصفهان	۸۵/۴	خراسان شمالی	۵۱/۵	کردستان	۶۶	مرکزی	۷۳/۹
البرز	۹۰/۵	خوزستان	۷۱	کرمان	۵۷/۵	هرمزگان	۵۰
ایلام	۶۴	زنجان	۶۲/۵	کرمانشاه	۶۹/۷	همدان	۵۹/۲
بوشهر	۶۸/۲	سمنان	۷۷	کهگیلویه و بویراحمد	۵۲/۶	یزد	۸۲/۸
تهران	۹۲/۸	سیستان و بلوچستان	۴۹	گلستان	۵۱	کشور	۷۱/۴

منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۹۰

شکل ۳. درصد شهرنشینی استان‌های مختلف کشور
منبع: نگارنگان

بررسی الگوی فضایی شهرنشینی ایران در دوره‌های اخیر براساس ضرایب موران و گری

بررسی نحوه توزیع فضایی شاخص‌های مورد مطالعه براساس ضریب موران، در قالب دو روش وزن‌دهی انجام شد. در روش اول وزن‌دهی به نواحی، از صفر و یک استفاده می‌شود؛ به طوری که اگر مرز مشترکی میان نواحی وجود داشته باشد، وزن یک و در غیر این صورت وزن صفر داده می‌شود. در روش دوم، داشتن مرز مشترک ملاک نیست، بلکه مقدار مرز مشترک میان دو ناحیه اندازه‌گیری و نسبت به کل مرز مشترک همان ناحیه سنجیده می‌شود تا مقدار وزن نواحی به دست بیاید (اسمعیل پور و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۷)؛ بنابراین در این پژوهش از روش دوم وزن‌دهی استفاده شد. در ادامه نتایج به دست آمده براساس ضریب موران آمده است که نشان می‌دهد با این ضریب نمی‌توان تفاوت‌های محلی را تشخیص داد، اما می‌توان نتیجه گرفت که نواحی با تمرکز بالا و نواحی با تمرکز پایین در مجاورت یکدیگر قرار دارند؛ از این رو برای غلبه بر این مشکل از ضریب گری یا خوشه‌بندی زیاد/کم (High/Low Clustering) استفاده شد. در واقع اگر مقدار Z به دست آمده مثبت باشد، می‌توان نتیجه گرفت که مقادیر زیاد یا بالای خصیصه مورد نظر در محدوده مورد مطالعه خوشه‌بندی شده است. در صورتی که مقدار Z محاسبه شده منفی باشد، خوشه‌بندی مقادیر کم یا پایین ویژگی مورد مطالعه صورت گرفته است (داداش پور و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۴).

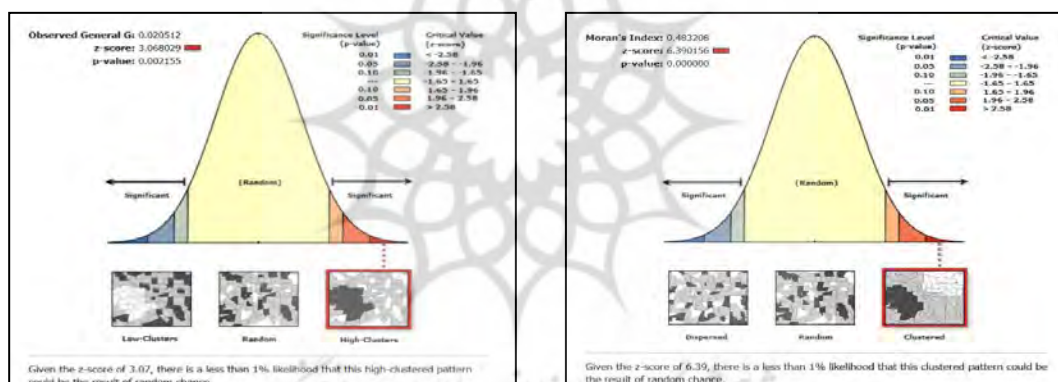
بررسی شاخص‌های موران و گری در توزیع فضایی میزان شهرنشینی طی سال‌های ۱۳۷۵-۱۳۹۰ در کشور،^۱ با نرم‌افزار Arc GIS انجام شد که نتایج آن در جدول ۳ و شکل ۴ آمده است.

۱. در این پژوهش تغییرات تقسیمات کالبدی کشور، هم در محاسبه و استخراج اطلاعات و هم در تهیه شیپ فایل‌ها اعمال شده است؛ برای مثال آمار استان‌های خراسان جنوبی و شمالی پیش از سال ۱۳۸۳، از آمارهای شهرستان‌های دو استان مذکور استخراج شده و از کل استان خراسان کسر شده است. این عملیات برای استان اردبیل (قبل از سال ۷۲) و استان البرز (قبل از سال ۸۸) نیز صورت گرفته است.

جدول ۳. خلاصه نتایج خودهمبستگی فضایی شهرنشینی در شاخص‌های موران و گری

شاخص	سال	موران	گری
مقدار شاخص	۱۳۷۵	۰/۲۸۷۶	۰/۰۲۰۸
	۱۳۸۵	۰/۳۴۵۰	۰/۰۲۰۷
	۱۳۹۰	۰/۴۸۳۲	۰/۰۲۰۵
مورد انتظار شاخص	۱۳۷۵	-۰/۰۲۰۴	۰/۰۲۰۴
	۱۳۸۵	-۰/۰۲۰	۰/۰۲۰
	۱۳۹۰	-۰/۰۲۰	۰/۰۲۰
واریانس	۱۳۷۵	۰/۰۰۶	۰/۰۰۰
	۱۳۸۵	۰/۰۰۶	۰/۰۰۰
	۱۳۹۰	۰/۰۰۶	۰/۰۰۰
Z-Score	۱۳۷۵	۳/۹۳۱	۱/۶۸۳
	۱۳۸۵	۴/۵۷۳	۲/۵۶۸
	۱۳۹۰	۰۶/۳۹۰	۳/۰۶۸
P-Value	۱۳۷۵	۰/۰۰۰	۰/۰۹۲
	۱۳۸۵	۰/۰۰۰	۰/۰۱۰
	۱۳۹۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۲

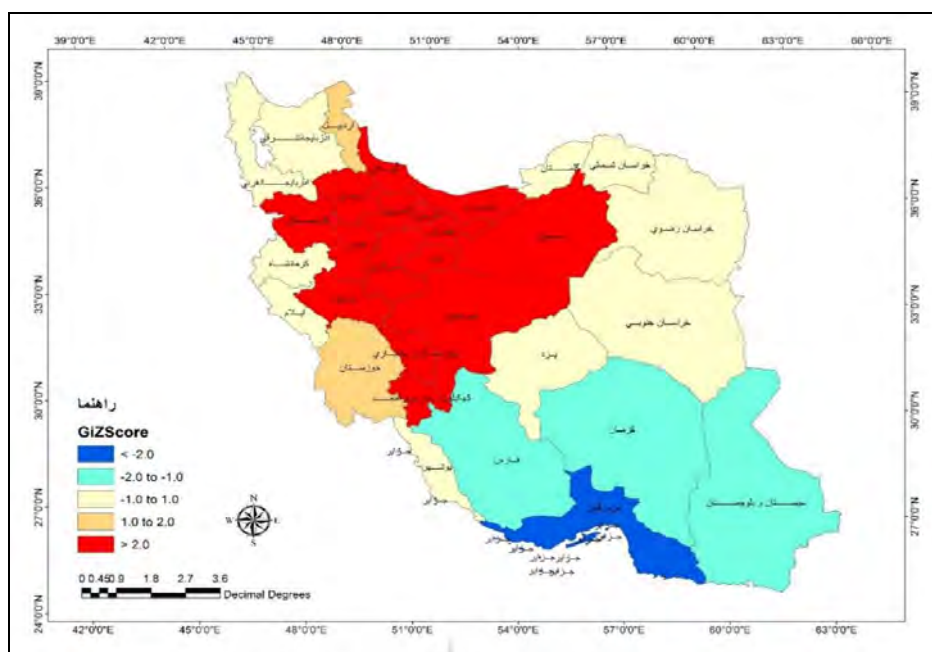
منبع: نگارندگان

شکل ۴. الگوی توزیع فضایی میزان شهرنشینی در ایران بر اساس شاخص‌های موران و گری (۱۳۹۰)

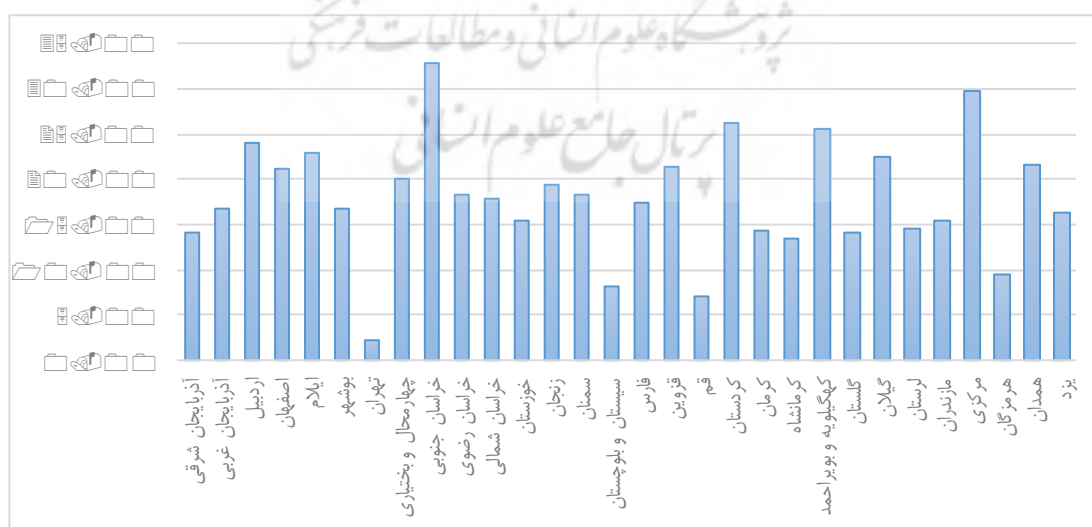
منبع: نگارندگان

الگوی توزیع فضایی میزان شهرنشینی در ایران طی دوره مورد مطالعه در هر دو شاخص موران و گری، خوشه‌ای و متمرکز است که تشدید وضعیت نامتعادل و ناهمگون شهرنشینی در کشور را نشان می‌دهد. همچنین با توجه به مقدار شاخص‌های موران و گری در هر دوره مشخص می‌شود میزان تمرکز و تجمع جمعیت شهرنشین در کشور روبه‌افزایش بوده است؛ به طوری که شاخص موران در سال ۱۳۷۵ از ۰/۲۸۷۶ به ۰/۴۸۳۲ در سال ۱۳۹۰ رسیده و شاخص گری در همان سال از ۰/۰۲۰۸ به ۰/۰۲۰۵ تنزل یافته است (افزایش مقدار شاخص موران و کاهش مقدار شاخص گری نشان‌دهنده افزایش تمرکز و تجمع است). با توجه به شکل ۵ که کانون‌های داغ و سرد شهرنشینی را در کشور نشان می‌دهد، بیشتر تمرکز و تجمع شهرنشینی در کشور در استان‌های شمالی و مرکزی کشور قابل مشاهده است. استان‌های هم‌جوار در نیمه جنوبی نیز پهنه کمتر شهرنشین کشور را تشکیل می‌دهند.

شکل ۵. نقشه کانون‌های داغ و سرد شهرنشینی در کشور (۱۳۹۰)
منبع: نگارندگان پژوهش

بررسی میزان رشد شهرنشینی در استان‌های مختلف کشور از سال ۱۳۶۵-۱۳۹۰
در این بخش، به منظور تحلیل بهتر مسئله از گزارش‌های جمعیتی مرکز آمار ایران از سال ۱۳۶۵-۱۳۹۰ استفاده شد تا میزان رشد شهرنشینی در استان‌های مختلف کشور بررسی و مقایسه شود. شایان ذکر است که به دلیل تغییرات در تقسیمات سیاسی کشور و نبود اطلاعات دوره‌های آمارگیری پیش از سال ۱۳۶۵، مبدأ زمانی برای بررسی رشد نرخ شهرنشینی، سال ۱۳۶۵ در نظر گرفته شد. نتایج این بررسی در شکل ۶ آمده است.

شکل ۶. میزان رشد شهرنشینی در استان‌های کشور طی دوره ۱۳۶۵-۱۳۹۰
منبع: نگارندگان

براساس شکل ۶، کمترین میزان افزایش نرخ شهرنشینی در استان تهران (با ۲/۳۰ درصد) و بالاترین میزان آن در استان خراسان جنوبی (با ۳۳ درصد) است. همچنین ضریب پراکندگی (CV) افزایش میزان شهرنشینی در استان‌های مختلف کشور ۰/۳۶۳ است که مقدار پایینی محسوب می‌شود و نشان می‌دهد رشد شهرنشینی در کشور، طی دوره مذکور تقریباً متعادل بوده است. به عبارت دیگر اگر استان‌های تهران و قم را که جمعیت آن‌ها از ابتدای دوره (۱۳۶۵) نزدیک به ۹۰ درصد شهرنشین بوده است جداگانه در نظر بگیریم، میزان رشد شهرنشینی از سال ۱۳۶۵-۱۳۹۰ در تمامی استان‌ها تقریباً یکسان بوده است.

رابطه توسعه صنعت و شهرنشینی در کشور

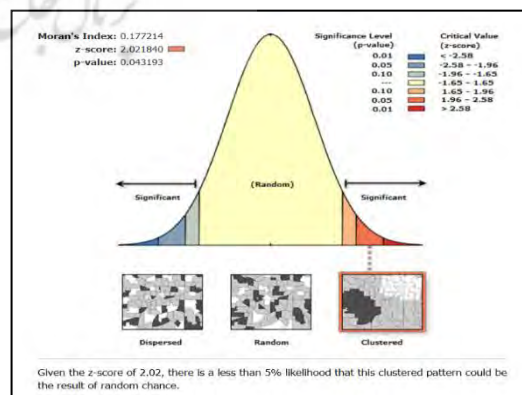
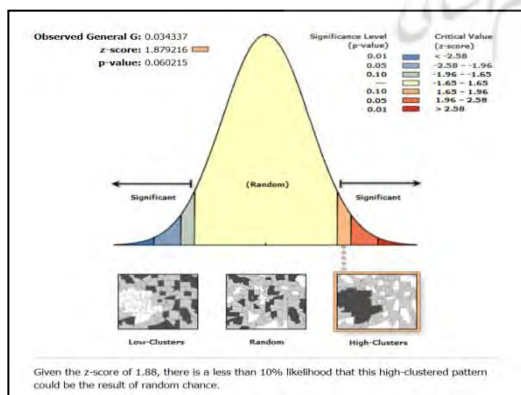
نکته مهم در رشد شتابان شهرنشینی در ایران، مانند سایر کشورهای در حال توسعه، نقش صنعت (به ویژه صنایع پیشتاز) است؛ بنابراین در این بخش ابتدا با استفاده از آزمون ضریب همبستگی پیرسون در نرم‌افزار SPSS، به سنجش ارتباط شهرنشینی و شاغلان بخش صنعت (به عنوان شاخص توسعه صنعتی) پرداخته شده است (جدول ۴). در ادامه، سنجش میزان همخوانی و انطباق الگوی شهرنشینی با الگوی پراکنش مراکز صنعتی در کشور صورت گرفته و ضرایب موران و گری براساس شاخص شاغلان بخش صنعت محاسبه شده است. همچنین نقشه کانون‌های داغ و سرد صنعتی در کشور نیز تهیه انجام شد (شکل ۷).

نتایج جدول ۴ نشان‌دهنده ارتباط قابل توجه، مثبت و معنادار شهرنشینی با شاغلان بخش صنعت است (ضریب همبستگی ۰/۵۸۵ و سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵). به عبارت دیگر رونق بخش صنعت موجب رشد شهرنشینی در کشور شده است.

جدول ۴. رابطه شهرنشینی با شاغلان بخش صنعت

متغیر	شاغلان بخش صنعت
ضریب همبستگی	۰/۵۸۵
سطح معناداری	۰/۰۰۱

منبع: نگارندگان

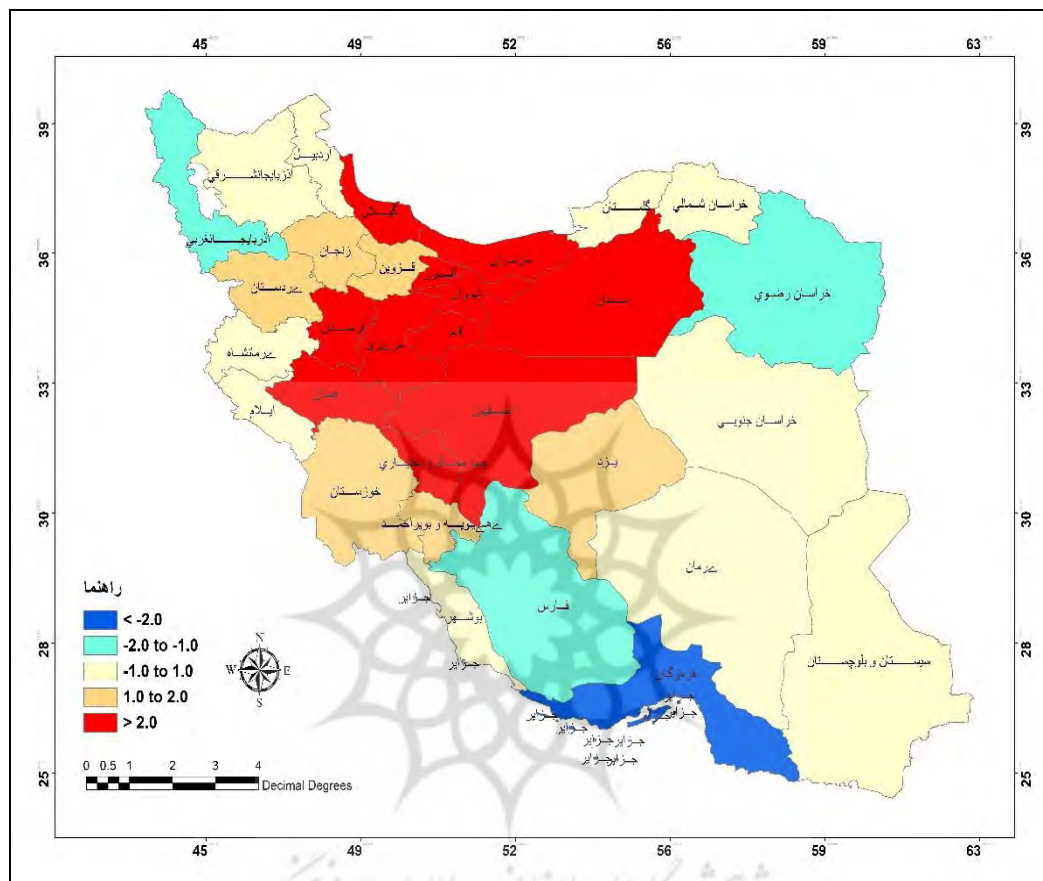

شکل ۷. الگوی توزیع فضایی میزان شاغلان بخش صنعت در ایران براساس شاخص‌های موران و گری (۱۳۹۰)
منبع: نگارندگان

جدول ۵. خلاصه نتایج خودهم‌بستگی فضایی شاغلان بخش صنعت در شاخص‌های موران و گری

شاخص	مقدار شاخص	شاخص مورد انتظار	واریانس	Z-Score	P-Value
موران	۰/۱۷۷	-۰/۰۳۳	۰/۰۱۰	۲/۰۲۱	۰/۰۴۳
گری	۰/۰۳۴	۰/۰۳۳	۰/۰۰۰	۱/۸۷۹	۰/۰۶۰

منبع: نگارندگان

شکل ۸. کانون‌های داغ و سرد شاغلان بخش صنعت در کشور (۱۳۹۰)

منبع: نگارندگان

بر اساس نتایج سنجش ضرایب موران و گری که در شکل ۷ و جدول ۵ آمده است، الگوی توزیع شاغلان بخش صنعت در کشور، مانند الگوی شهرنشینی، متمرکز و خوشه‌ای است. همچنین شکل ۸ نشان‌دهنده کانون‌های داغ و سرد بخش‌های صنعتی کشور است که با شکل ۵ سازگاری بسیاری دارد. در این شکل، کانون‌های داغ و سرد شهرنشینی در کشور آمده است. براین اساس مراکز صنعتی‌تر مانند مراکز شهرنشینی‌تر بیشتر در نواحی مرکزی و شمالی کشور قرار دارند.

عوامل و پیامدهای مرتبط با شهرنشینی در کشور

در این بخش، براساس اطلاعات آماری برگرفته از گزارش‌های مرکز آمار ایران (۱۳۹۰)، با استفاده از آزمون ضریب هم‌بستگی پیرسون در نرم‌افزار SPSS میزان ارتباط شهرنشینی با تمامی شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، زیرساختی، خدماتی، امکاناتی و بهداشتی و درمانی سنجیده شده است.

جدول ۶. ارتباط شهرنشینی با شاخص‌های اقتصادی

اقتصادی	نسبت اشتغال	نرخ اشتغال	سرانه تولید ناخالص داخلی	درآمد	متغیر
۰/۶۱۷	۰/۲۵۸	۰/۱۵۴	۰/۶۲۰	۰/۶۳۳	ضریب همبستگی
۰/۰۰۰	۰/۱۶۲	۰/۴۰۸	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	سطح معناداری

منبع: نگارندگان

براساس جدول ۶، شهرنشینی ارتباط مثبت و معناداری با متغیر اقتصادی دارد (با ضریب ۰/۶۱۷ و سطح معناداری ۰/۰۰۰)، اما این ارتباط با تمامی شاخص‌های اقتصادی مورد مطالعه، قوی و معنادار نیست. همچنین شهرنشینی ارتباطی مثبتی با نرخ اشتغال (با ضریب ۰/۱۵۴) و نسبت اشتغال (۰/۲۵۸) دارد، اما این رابطه قوی و معنادار (سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵) نیست. این مقوله ارتباطی قوی و چشمگیر با درآمد و سرانه تولید ناخالص داخلی دارد؛ به طوری که ضریب همبستگی شهرنشینی با متوسط درآمد سالیانه، ۰/۶۳۳ (با سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵) و با شاخص سرانه تولید ناخالص داخلی، ۰/۶۲۰ (با سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵) است که نشان می‌دهد عامل درآمد ارتباط مهمی با افزایش شهرنشینی دارد. همچنین شاخص سرانه تولید ناخالص داخلی نیز نشان می‌دهد شهرها هدف اصلی سرمایه‌گذاری و بهره‌وری اقتصادی هستند.

جدول ۷. ارتباط شهرنشینی با شاخص‌های زیرساختی

متغیر	درصد خانوارها دارای آب لوله‌کشی	درصد خانوارها دارای برق	درصد خانوارها دارای گاز	ضریب نفوذ اینترنت	درصد خانوارها دارای تلفن	ضریب نفوذ تلفن همراه	سرانه راه‌های مواصلاتی	زیرساختی
ضریب همبستگی	۰/۳۰۴	۰/۴۸۶	۰/۲۷۴	۰/۷۹۱	۰/۵۱۰	۰/۲۵۱	-۰/۳۲۵	۰/۵۵۵
سطح معناداری	۰/۰۹۸	۰/۰۰۶	۰/۱۳۶	۰/۰۰۰	۰/۰۰۳	۰/۱۷۳	۰/۰۷۵	۰/۰۰۱

منبع: نگارندگان

مطابق نتایج جدول ۷، وضعیت زیرساختی در کشور به موازات رشد شهرنشینی افزایش یافته است و ارتباطی معناداری میان شهرنشینی و شاخص‌های زیرساختی وجود دارد (ضریب همبستگی ۰/۵۵۵ و سطح معناداری ۰/۰۰۱). در میان شاخص‌های زیرساختی، شاخص‌های برق‌رسانی (با ضریب همبستگی ۰/۴۸۶ و سطح معناداری ۰/۰۰۶)، ضریب نفوذ اینترنت (با ضریب همبستگی ۰/۷۹۱ و سطح معناداری ۰/۰۰۰) و داشتن تلفن (با ضریب همبستگی ۰/۵۱۰ و سطح معناداری ۰/۰۰۳)، ارتباطی قوی و معنادار با شهرنشینی دارند. همچنین شاخص‌های برخورداری از آب لوله‌کشی (با ضریب همبستگی ۰/۳۰۴ و سطح معناداری ۰/۰۹۸)، برخورداری از گاز شهری (با ضریب همبستگی ۰/۲۷۴ و سطح معناداری ۰/۱۳۶) و ضریب نفوذ تلفن همراه (با ضریب همبستگی ۰/۲۵۱ و سطح معناداری ۰/۰۷۵)، ارتباطی مثبتی و بدون معنا با شهرنشینی دارند. در این میان، شاخص سرانه راه‌های مواصلاتی (با ضریب همبستگی -۰/۳۲۵ و سطح

معناداری ۰/۰۷۵)، ارتباطی منفی با شهرنشینی دارد. اگرچه این ارتباط قوی و معنادار نیست، می‌توان این مسئله را تاحدی ناشی از نیاز بیشتر به راه‌های مواصلاتی روستایی در استان‌های کمتر شهرنشین دانست.

براساس جدول ۸، ارتباط معناداری میان شهرنشینی و برخورداری از خدمات و امکانات وجود ندارد (ضریب هم‌بستگی ۰/۱۳۵- و سطح معناداری ۰/۴۶۹)؛ از این‌رو رشد و توسعه خدمات و امکانات با رشد شهرنشینی منطبق و همراه نیست. به عبارت دیگر توسعه شهری عقب‌تر از رشد شهرنشینی قرار دارد. در این میان، شاخص‌هایی مانند داشتن کلاس‌های درسی به‌عنوان یکی از شاخص‌های مهم آموزشی (با ضریب هم‌بستگی ۰/۶۴۹ و سطح معناداری ۰/۰۰۰)، برخورداری از سینما (با ضریب هم‌بستگی ۰/۳۶۰ و سطح معناداری ۰/۰۴۷)، برخورداری از سیستم حمل‌ونقل (با ضریب هم‌بستگی ۰/۴۶۸ و سطح معناداری ۰/۰۰۸) و سرانه میدان‌های میوه و تره‌بار (با ضریب هم‌بستگی ۰/۴۵۵ و سطح معناداری ۰/۰۱۰)، ارتباط مثبت و معناداری با رشد شهرنشینی دارند. همچنین شاخص‌هایی مانند داشتن کتابخانه عمومی (با ضریب هم‌بستگی ۰/۰۴۲- و سطح معناداری ۰/۸۲۳)، برخورداری از مراکز فرهنگی (با ضریب هم‌بستگی ۰/۲۹۹- و سطح معناداری ۰/۱۰۲)، سرانه پارک (با ضریب هم‌بستگی ۰/۰۵۹ و سطح معناداری ۰/۷۵۳)، برخورداری از تأسیساتی مانند کشتارگاه (با ضریب هم‌بستگی ۰/۲۱۰ و سطح معناداری ۰/۲۵۷) و برخورداری از ایستگاه‌های آتش‌نشانی (با ضریب هم‌بستگی ۰/۲۰۲ و سطح معناداری ۰/۲۷۶)، ارتباط قوی و معناداری با رشد شهرنشینی ندارند. نکته مهم این است که شاخصی مانند برخورداری از فضاهای ورزشی (با ضریب هم‌بستگی ۰/۴۵۴- و سطح معناداری ۰/۰۱۰) ارتباط منفی قابل توجه و معناداری با رشد شهرنشینی دارد. به عبارت دیگر، در بسیاری از استان‌هایی با جمعیت شهرنشین بیشتر، کمبود فضاهای ورزشی مشاهده می‌شود که این مسئله و مسائلی این‌چنین، بیشتر گریبان‌گیر کلان‌شهرهای کشور شده است.

جدول ۸. ارتباط شهرنشینی با شاخص‌های خدماتی

متغیر	نسبت سینما به...	نسبت کتابخانه عمومی به...	نسبت مراکز فرهنگی هنری به...	نسبت کلاس درس به...	سرانه فضاهای ورزشی	نسبت ماشین‌آلات حمل‌ونقل به...	نسبت کشتارگاه به...	نسبت ایستگاه آتش‌نشانی به...	سرانه میدان میوه و تره‌بار	خدمات و امکانات
هم‌بستگی	۰/۳۶۰	-۰/۰۴۲	-۰/۲۹۹	-۰/۰۵۹	۰/۶۴۹	-۰/۴۵۴	۰/۲۱۰	۰/۲۰۲	۰/۴۵۵	-۰/۱۳۵
معناداری	۰/۰۴۷	۰/۸۲۳	۰/۱۰۲	۰/۷۵۳	۰/۰۰۰	۰/۰۱۰	۰/۲۵۷	۰/۲۷۶	۰/۰۱۰	۰/۴۶۹

منبع: نگارندگان

جدول ۹. ارتباط شهرنشینی با شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی

متغیر	نرخ رشد جمعیت	نرخ باسوادی	نسبت دانش‌آموختگان آموزش عالی به...	میزان مهاجرپذیری	اجتماعی و فرهنگی
ضریب هم‌بستگی	۰/۲۸۱	۰/۶۹۸	۰/۴۶۵	۰/۱۵۳	۰/۵۳۳
سطح معناداری	۰/۱۲۶	۰/۰۰۰	۰/۰۰۸	۰/۴۱۰	۰/۰۰۲

منبع: نگارندگان

براساس جدول ۹، رشد شهرنشینی ارتباطی مثبت و معنادار (با ضریب هم‌بستگی $0/533$ و سطح معناداری $0/002$)، با عوامل اجتماعی و فرهنگی دارد. در میان شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی، دو شاخص نرخ باسوادی (با ضریب هم‌بستگی $0/698$ و سطح معناداری $0/000$) و دانش‌آموختگان آموزش عالی (با ضریب هم‌بستگی $0/465$ و سطح معناداری $0/008$) ارتباطی مثبت و معنادار با میزان شهرنشینی دارند. شاخص‌های نرخ رشد جمعیت (با ضریب هم‌بستگی $0/281$ و سطح معناداری $0/126$) و میزان مهاجرپذیری (با ضریب هم‌بستگی $0/153$ و سطح معناداری $0/410$) از این ارتباط محروم‌اند. به عبارت دیگر رشد شهرنشینی موجب ارتقای سطح سواد، دانش و تخصص جامعه شده است. نکته قابل توجه دیگر نبود رابطه معنادار شهرنشینی با مهاجرپذیری است. براین اساس، تعدادی از کلان‌شهرهای کشور (به‌ویژه تهران) دلیل عمده رشد جمعیت شهری ناشی از مهاجرت‌های روستا-شهری درونی (درون استانی) و ایجاد نقاط شهری جدید هستند (تبدیل روستاها به شهر) و مهاجرت‌های بین استانی تأثیر چندانی بر رشد شهرنشینی ندارند.

نتایج حاصل از آزمون هم‌بستگی پیرسون در جدول ۱۰، نشان‌دهنده عدم ارتباط شهرنشینی و برخورداری از شاخص‌های بهداشتی و درمانی است (با ضریب هم‌بستگی $0/099$ و سطح معناداری $0/595$). به بیان دیگر، شاخص‌های بهداشتی و درمانی نیز مانند شاخص‌های خدماتی و امکاناتی نتوانسته‌اند به موازات رشد شهرنشینی ارتقا یابند. در نتیجه این مسئله شهرنشینی را با معضلات متعددی همراه کرده است. به‌طور کلی در میان شاخص‌های بهداشتی و درمانی مورد مطالعه، تنها شاخص‌های نسبت تعداد پیراپزشکان به هر صد هزار نفر (با ضریب هم‌بستگی $0/533$ - و سطح معناداری $0/002$)، نسبت تعداد مراکز پرتونگاری به هر صد هزار نفر (با ضریب هم‌بستگی $0/436$ و سطح معناداری $0/000$) و نسبت تعداد داروخانه به هر صد هزار نفر (با ضریب هم‌بستگی $0/603$ و سطح معناداری $0/000$) روابط معناداری با شهرنشینی دارند. از این میان، شاخصی مانند نسبت تعداد پیراپزشکان به هر صد هزار نفر با شاخص شهرنشینی رابطه‌ای منفی و معناداری دارد که این مسئله به‌خوبی می‌تواند کاستی‌ها و معضلات شهرنشینی را در بخش بهداشت و درمان نشان دهد. افزون‌براین، شاخص‌های دیگری مانند نسبت تعداد پزشکان به هر صد هزار نفر (با ضریب هم‌بستگی $0/213$ - و سطح معناداری $0/249$) و نسبت تعداد مراکز بهداشتی به هر صد هزار نفر (با ضریب هم‌بستگی $0/300$ - و سطح معناداری $0/101$)، با شهرنشینی رابطه‌ای منفی دارند؛ هرچند که روابط مذکور معنادار نیستند.

جدول ۱۰. ارتباط شهرنشینی با شاخص‌های بهداشتی و درمانی

متغیر	نسبت تعداد پزشکان به...	نسبت تعداد پیراپزشکان به...	نسبت تعداد مؤسسات درمانی به...	نسبت تعداد تخت درمانی به...	نسبت تعداد مراکز بهداشتی به...	نسبت تعداد آزمایشگاه به...	نسبت تعداد مراکز توان‌بخشی به...	نسبت تعداد مراکز پرتونگاری	نسبت تعداد داروخانه به...	بهداشتی و درمانی
ضریب هم‌بستگی	$-0/213$	$-0/533$	$0/001$	$0/173$	$-0/300$	$0/048$	$0/318$	$0/436$	$0/603$	$0/099$
سطح معناداری	$0/249$	$0/002$	$0/996$	$0/353$	$0/101$	$0/798$	$0/082$	$0/014$	$0/000$	$0/595$

منبع: نگارندگان

سنجش اثر توسعه کشاورزی بر رشد شهرنشینی

در بررسی تحولات جمعیتی کشورهای پیشرفته صنعتی، توسعه شهرنشینی، افزایش ضریب شهرنشینی و کاهش سهم مناطق روستایی از کل جمعیت، به‌عنوان فرایندهای طبیعی ناشی از فرایند صنعتی‌شدن و تغییر و بهبود شیوه‌های تولید پذیرفته شده است. به عبارت دیگر، لازمه تحول نظام تولیدی و دستیابی به توسعه صنعتی در هر جامعه‌ای، انتقال منابع مازاد نیروی انسانی از بخش کشاورزی به بخش صنعت است. این امر با مهاجرت از روستاها به شهرها یا با تبدیل مناطق روستایی به شهرهای جدید تحقق می‌یابد. درحالی‌که در کشورهای درحال توسعه از جمله ایران، رشد شهرنشینی بیش از آنکه محصول صنعتی‌شدن و بهبود شیوه‌های تولید - چه در بخش کشاورزی و چه در بخش صنعت - باشد، از علل رانشی موجود در مناطق روستایی و عوامل جاذبه شهری (از جمله بی‌تعادلی‌های درآمدی به نفع مناطق شهری) اثر پذیرفته است.

شایان ذکر است که در جریان مهاجرت از روستا به شهر، بخش اعظم مهاجران جوانان هستند که این امر سبب سالخوردگی جمعیت روستایی (نیروی کار در بخش کشاورزی) می‌شود و زمینه بروز مشکلاتی را فراهم خواهد کرد (تقدیسی و احمدی شاپورآبادی، ۱۳۹۱: ۱۳۴). براین اساس، هدف پژوهش حاضر، بررسی میزان تأثیرگذاری توسعه کشاورزی بر روستانشینی و کنترل رشد شهرنشینی است.

جدول ۱۱. ارتباط شهرنشینی با توسعه کشاورزی

متغیر	نسبت بهره‌برداران به کل جمعیت	سهم اشتغال بخش کشاورزی از... سرانه اراضی زراعی و باغی به نسبت... میزان تولید محصولات کشاورزی در هکتار ارزش افزوده محصولات کشاورزی	بهره‌برداران دارای تحصیلات کشاورزی	نسبت مکانیزاسیون به هر ۱۰۰ بهره‌بردار	نسبت شرکت‌های کشاورزی به... کشاورزی	توسعه کشاورزی
ضریب همبستگی شهرنشینی	۰/۰۶۹	۰/۷۱۴	۰/۰۰۶	۰/۰۴۲	۰/۰۷۴۳	۰/۱۰۸
سطح معناداری	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۸۲	۰/۰۰۰	۰/۵۶۴

منبع: نگارندگان

براساس جدول ۱۱، توسعه کشاورزی توانسته است به تثبیت روستانشینی و کنترل شهرنشینی بینجامد (نبود ارتباط معنادار شهرنشینی با توسعه کشاورزی، با ضریب همبستگی ۰/۱۰۸ و سطح معناداری ۰/۵۶۴). به عبارت دیگر در بسیاری از بخش‌های کشور، حتی توسعه کشاورزی نیز توانسته است موجب تثبیت و بقای روستانشینی و مانع رشد سریع شهرنشینی شود؛ به طوری که نتایج پژوهش نشان می‌دهد شاخص‌های میزان تولید محصولات کشاورزی در هکتار (با ضریب همبستگی ۰/۴۳۲ و سطح معناداری ۰/۰۱۵)، بهره‌برداران دارای تحصیلات کشاورزی (با ضریب همبستگی ۰/۴۶۲ و سطح معناداری ۰/۰۰۹) و نسبت شرکت‌های کشاورزی به هر هزار بهره‌بردار (با ضریب همبستگی ۰/۷۴۳ و سطح معناداری ۰/۰۰۰) ارتباطی مثبت و معنادار با شهرنشینی دارد. میزان تولید بیشتر محصولات کشاورزی در استان‌های شهرنشین‌تر می‌تواند ناشی از نیاز مراکز جمعیتی شهری (بالاخص کلان‌شهرها) به محصولات بیشتر

کشاورزی و وجود زمین‌های حاصلخیز در مجاورت مراکز جمعیتی مذکور باشد. افزون‌براین، مجاورت با مراکز جمعیتی شهری بیشتر توانسته است موجب شکل‌گیری و رشد ابعاد تخصصی و سازمانی کشاورزی شود. همچنین مطابق انتظار، فعالیت‌های کشاورزی در شهرها کم‌رنگ‌تر از فعالیت‌های خدماتی و صنعتی است؛ بنابراین شاخص‌هایی مانند نسبت بهره‌برداران به کل جمعیت (با ضریب هم‌بستگی $-0/609$ و سطح معناداری $0/000$) و سهم اشتغال بخش کشاورزی از میان گروه‌های عمده فعالیت (با ضریب هم‌بستگی $-0/714$ و سطح معناداری $0/000$)، ارتباط منفی قوی و معناداری با شهرنشینی دارد. در این میان، شاخص‌های سرانه اراضی زراعی و باغی به نسبت بهره‌برداران، ارزش افزوده محصولات کشاورزی و برخورداری از مکانیزاسیون، ارتباط معناداری (کمتر از $0/05$) با شهرنشینی ندارند.

نتیجه‌گیری

شهرنشینی یکی از مهم‌ترین پدیده‌های عصر حاضر به‌شمار می‌آید؛ تا آنجا که انقلاب شهری در دنیا مدنظر قرار گرفته است. تحول این فرایند در ایران بسیار شتابان و سریع بوده است. براساس یکی از قوانین ساده جامعه‌شناختی، هر تحولی خارج از قاعده و سازمان به پیامدهای ناخواسته بسیاری منجر می‌شود (پوافکاری و همکاران، ۱۳۸۱: ۱). روند شهرنشینی در شهرهای جهان سوم و مسائل و ابعاد مختلف آن، به‌ویژه ایران، تاکنون در منابع مختلف تشریح شده است، اما تحلیل جامع‌تر و نگاه دقیق‌تر به ابعاد مختلف پدیده شهرنشینی در دوره معاصر می‌تواند به حصول نتایج روشن‌تر و حتی متفاوت‌تر منجر شود و شرط اولیه و لازم برای هرگونه تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی مرتبط با مسئله به‌شمار بیاید. با بررسی و تحلیل موضوع مورد نظر نتایجی به‌دست آمد که در ادامه به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود:

- الگوی فعلی شهرنشینی در کشور خوشه‌ای است (با تشدید تمرکز نسبت به دوره‌های گذشته) و تمرکز و خودهم‌بستگی فضایی در آن مشاهده می‌شود؛ به‌طوری‌که خوشه شهرنشین کشور شامل قسمت‌های شمالی و مرکزی کشور است. همچنین استان‌های هم‌جوار واقع در نیمه جنوبی، پهنه کمتر شهرنشین کشور را تشکیل می‌دهند. عواملی مانند کانون‌های صنعتی مهم کشور و پتانسیل محیطی ضعیف در نواحی مرکزی ایران، از علل مهم شکل‌گیری این الگوی شهرنشینی در کشور هستند.

- نتایج رشد شهرنشینی طی دوره $1365-1390$ ، بیانگر این است که به‌جز استان‌هایی مانند تهران و قم - که از ابتدای دوره، نزدیک به ۹۰ درصد جمعیتشان شهرنشین بوده است - سایر استان‌ها به‌صورت تقریباً یکسان و همگام، با رشد سریع شهرنشینی مواجه بودند و امروزه غالب جمعیت آن‌ها در شهرها زندگی می‌کنند.

- به‌طور کلی رشد شهرنشینی با ارتقای شاخص‌های اقتصادی در ارتباط است. از این میان، دو شاخص درآمد و سرانه تولید ناخالص داخلی از مهم‌ترین و مرتبط‌ترین شاخص‌های مربوط به شهرنشینی هستند. درمورد شاخص درآمد باید گفت که از یک‌سو دستیابی به درآمد بهتر یکی از عوامل مهم رشد سریع شهرنشینی در کشور است و از سوی دیگر این رشد موجب افزایش هزینه‌ها و درنهایت افزایش درآمدها شده است. همچنین هم‌خوانی و ارتباط قابل‌توجه شاخص سرانه تولید ناخالص داخلی با میزان شهرنشینی، بیانگر نقش مهم و بی‌بدیل شهرها در تولید ناخالص داخلی و ضعف روستاها در این زمینه است. به همین دلیل شهرها (به‌ویژه کلان‌شهرها) به‌عنوان منبع اصلی تولید و هدف نهایی سرمایه‌گذاری‌ها مطرح می‌شوند؛ از این‌رو این امر (بهره‌وری اقتصادی بالاتر شهرها) به رونق شهرنشینی منجر می‌شود.

- شهرنشینی و شاخص‌های زیرساختی، ارتباط و هم‌خوانی بسیاری دارند؛ به‌طوری‌که زیرساخت‌های لازم به شکلی فراوان در شهرها فراهم شده‌اند. این مسئله نیز می‌تواند تفاوت روستا و شهر را در پذیرا بودن جمعیت مشخص‌تر کند.
- رشد و توسعه خدمات و امکانات با رشد شهرنشینی منطبق و همراه نبوده است؛ به‌طوری‌که سرعت شهرنشینی از سرعت شهرسازی بسیار جلوتر بوده است. حتی برخی از شاخص‌ها مانند برخورداری از فضاهای ورزشی و تفریحی، با افزایش شهرنشینی کمتر و ضعیف‌تر شده‌اند که این مسئله می‌تواند کیفیت نامطلوب زندگی شهری را بیشتر مشخص کند.
- سنجش ارتباط شهرنشینی با شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی مشخص کرد که شهرنشینی موجب ارتقای سطح سواد، تحصیلات و تخصص ساکنان آن می‌شود. همچنین به‌جز تعدادی از کلان‌شهرهای کشور (به‌ویژه تهران) دلیل عمده رشد جمعیت شهری، مهاجرت‌های روستا-شهری درونی (درون استانی) و ایجاد نقاط شهری جدید است (تبدیل روستاها به شهر) و مهاجرت‌های خارجی (بین استانی) تأثیر چندانی بر رشد شهرنشینی ندارد.
- همانند شاخص‌های خدماتی و امکاناتی، شاخص‌های بهداشتی و درمانی نیز نتوانسته‌اند به موازات رشد شهرنشینی ارتقا یابند که این مسئله شهرنشینی را با معضلات متعددی همراه کرده است.
- از دیگر نتایج مهم پژوهش حاضر این است که حتی توسعه کشاورزی نیز توانسته است موجب تثبیت و بقای روستانشینی و مانع رشد سریع شهرنشینی شود. حتی برخی از شاخص‌های توسعه کشاورزی مانند میزان تولید محصولات کشاورزی، بهره‌برداران دارای تحصیلات کشاورزی و شرکت‌های کشاورزی، با شهرنشینی ارتباطی مثبت و معنادار دارند. از دلایل مهم میزان تولید بیشتر محصولات کشاورزی در استان‌های شهرنشین‌تر می‌توان به نیاز مراکز جمعیتی شهری (بالاخص کلان‌شهرها) به محصولات بیشتر کشاورزی و وجود زمین‌های حاصلخیز در مجاورت مراکز جمعیتی مذکور اشاره کرد (مانند تهران). افزون‌براین، مجاورت با مراکز جمعیتی شهری بیشتر نتوانسته است موجب شکل‌گیری و رشد ابعاد تخصصی و سازمانی کشاورزی شود.
- به‌طورکلی می‌توان گفت به‌رغم وجود مشکلات و نارسایی‌های بسیار در اوضاع خدمات و امکانات، بهداشت، درمان و حتی زیرساخت شهرها، کماکان زندگی در شهر و جریان شهرنشین شدن با استقبال روبه‌روست. توسعه کشاورزی و حتی ارتقای اوضاع معیشتی روستاییان نیز نتوانسته است جذابیت زندگی در روستا را فراهم کند.

منابع

- اسمعیل پور، نجما، دستا، فرزانه و سمانه ایرجی، ۱۳۹۴، «تحلیل توزیع فضایی کتابخانه‌های عمومی شهر یزد»، نشریه جغرافیا و برنامه‌ریزی، سال نوزدهم، شماره ۵۲، صص ۱-۲۴.
- آری آگا، ادواردو، ۱۳۷۸، *روش‌های تحلیل جمعیت*، ترجمه فاروق امین مظفری، انتشارات احرار، تبریز.
- آمارنامه کشاورزی، ۱۳۹۳، *معاونت برنامه‌ریزی و اقتصادی، مرکز فناوری اطلاعات وزارت جهاد کشاورزی*، جلد اول و سوم، انتشارات وزارت جهاد کشاورزی، تهران.
- بانک اطلاعاتی مکانیزاسیون کشاورزی، ۱۳۹۰، قابل دسترس در سایت: <http://agmdc.ir>
- بردی آنامراد نژاد، رحیم، ۱۳۹۵، «تحلیلی بر برنامه‌ریزی فضایی و الگوی توسعه شهرنشینی در ایران»، فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال هفتم، شماره ۲۶، صص ۹۳-۱۱۲.
- پاتر، رابرت. ب و وسلی لویید ایونز، ۱۳۸۴، *شهر در جهان درحال توسعه*، ترجمه کیومرث ایراندوست و میترا احمدی، انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، تهران.
- پورافکاری، نصراله، کلانتری، صمد و اسداله نقدی، ۱۳۸۱، «توسعه شهرنشینی و پیامدهای آن (با تکیه بر مورد ایران)»، فصلنامه جمعیت، سال دهم، شماره ۳۹ و ۴۰، صص ۱-۳۴.
- تقدیسی، احمد و محمدعلی احمدی شاپورآبادی، ۱۳۹۱، «مهاجرت و سالخوردگی جمعیت روستایی ایران: چالشی فراروی توسعه پایدار روستایی»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال بیست‌وهفتم، شماره ۱، صص ۱۳۳-۱۶۴.
- حسامیان، فرخ، اعتماد، گیتی و محمدرضا حائری، ۱۳۸۸، *شهرنشینی در ایران*، انتشارات آگاه، تهران.
- حسینی، سید احمد و همکاران، ۱۳۹۴، «نظارت بر پویایی شهرنشینی در ایران معاصر با استفاده از تصاویر چندزمانه DMSP/OLS»، فصلنامه اطلاعات جغرافیایی (سپهر)، دوره بیست‌وچهارم، شماره ۹۶، صص ۲۱-۳۷.
- داداش پور، هاشم، رستمی، فرامرز و بهرام علیزاده، ۱۳۹۳، «بررسی و تحلیل توزیع عادلانه خدمات شهری و الگوی پراکنش فضایی آن‌ها در شهر همدان»، فصلنامه مطالعات شهری، دوره سوم، شماره ۱۲، صص ۵-۱۸.
- سرور، رحیم و مهدی امینی، ۱۳۹۲، *راهنمای تحلیل اجتماعی از شهر*، انتشارات تیس، تهران.
- شکوئی، حسین، ۱۳۹۰، *دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری*، جلد اول، انتشارات سمت، تهران.
- گزارش‌های آماری وزارت ورزش و جوانان، ۱۳۹۰، قابل دسترس در سایت: <http://msy.gov.ir/index.php>
- گیلبرت، آلن و ژوزف گاگلر، ۱۳۷۵، *شهرها، فقر و توسعه شهرنشینی در جهان سوم*، ترجمه پرویز کریمی ناصری، انتشارات اداره کل روابط عمومی و امور بین‌المللی شهرداری تهران، تهران.
- مرکز آمار ایران، ۱۳۹۰، *سالنامه آماری کشور*، قابل دسترس در سایت: <http://salnameh.sci.org.ir>
- نظریان، اصغر، ۱۳۸۰، «شهرهای آینده: کانون فاجعه انسانی یا بستر تعادل فرهنگی»، فصلنامه فضای جغرافیایی، سال اول، شماره ۳، صص ۱-۲۲.
- _____، ۱۳۹۰، *جغرافیای شهری ایران*، انتشارات دانشگاه پیام‌نور، تهران.
- _____، ۱۳۹۱، *پویایی نظام شهری ایران*، انتشارات مبتکران، تهران.

نوابخش، مهرداد و سروش فتحی، ۱۳۸۶، «رشد و توسعه شهرنشینی در ایران با تأکید بر فعالیت‌های اجتماعی-اقتصادی»، فصلنامه جغرافیایی سرزمین، سال چهارم، شماره ۱۵، صص ۱-۱۲.

Caselli, G., Vallin, J., and Wunsch, G., 2006, *Demography: Analysis and Synthesis*, Vol. 2, London, Academic Press.

Pacione, M., 2011, *Introduction: Urban Growth Patterns Trends and Policy Issues*, International Handbook of Urban Policy, Vol. 3, No. 1, PP. 3-36.

Wu, K. Y., and Zhang, H., 2011, *Land Use Dynamics, Built-Up Land Expansion Patterns, and Driving Forces Analysis of the Fast-Growing Hangzhou Metropolitan Area, Eastern China (1978° 2008)*, Applied Geography, Vol. 34, No. 1, PP. 137° 145.

Yikang, R., 2013, *Urban Growth Modeling Based on Land-Use Changes and Road Network Expansion*, Doctoral Thesis in Geodesy and Geoinformatics with Specialization in Geoinformatics Royal Institute of Technology Stockholm, Sweden.

Agricultural Mechanization Database, 2011, Available at <Http://Agmdc.Ir>.

Agricultural Statistics, 2014, *Ministry of Agricultural Jihad, Deputy of Planning and Economics*, Center for Information Technology, Vol. 1 and 2, Ministry of Agricultural Jihad Publications, Tehran. (In Persian)

Bardi Anamoradnezhad, R., 2016, *Analysis of the Spatial Planning and Urban Development Pattern in Iran*, Journal of Research and Planning, Vol. 7, No. 2, PP. 93-112. (In Persian)

Arriaga, ., 1999, *Population Analysis with Microcomputers*, Translated by Amin Mozaffar, F, Ahrar Publications, Tabriz. (In Persian)

Dadashpoor, H., Rostami, F., and Alizadeh, B., 2014, *Analysis of Justice Distribution of Urban Services and the their Spatial Distribution Pattern in Hamadan City*, Journal of Urban Studies, Vol. 3, No. 12, PP. 5-18. (In Persian)

Esmaeelpour, N., Dasta, F., and Samaneh I., 2015, *Analysis of Spatial Distribution of Public Libraries in the City of Yazd*, Journal of Geography and Planinig, Vol. 19, No. 52, PP. 1-24. (In Persian)

Hesamian, F., Etemad, G., and Haeri, M. R., 2009, *Urbanism in Iran*, Agah Publications, Tehran. (In Persian)

Gilbert, A., and Gugler, J., 1994, *Cities, Poverty and Development: World Third the in Urbanization*, Translate by Karimi Naseri, Parviz, Publications of Tehran Municipality's Communication and International Affairs Center, Tehran. (In Persian)

Hosseini, A. et al., 2016, *Monitoring the Dynamics of Urbanization in Contemporary Iran Using Multi-Temporal Images DMSP / OLS*, Journal of Geographical Data (SEPEHR), Vol. 24, No. 96, PP. 21-37. (In Persian)

Iranian Statistics Center, 2011, *Iran Statistical Yearbook*, Available at <https://Salnameh.Sci.Org.Ir>. (In Persian)

Navabakhsh, M., and Fathi, S., 2008, *The Development of Urbanization in Iran (With a Focus on Socioeconomic Activities)*, Journal of Terriotry, Vol. 4, No. 15, PP. 3-14. (In Persian)

Nazarian, A., 2001, *Future Cities: The Human Holocaust Midpoint or the Cultural Interaction Stand*, Journal of Geographic Space, Vol. 1, No. 3, PP. 1-22. (In Persian)

_____ , 2011, *Urban Geography of Iran*, Publication of Payam Noor University, Tehran. (In Persian)

_____ , 2012, *Dynamics of Iran's Urban Systems*, Mobbakeran Publications, Tehran. (In Persian)

- Poor Afkari, N., Kalantari, S., and Asadollah N., 2001, *Urbanism Development and Its Implications (with Emphasis on Iran)*, Journal of Population, Vol. 10, No. 39 and 40, PP. 1-34. (In Persian)
- Potter, R. B., and Sally Lioyd, E., 2005, *The City in the Developing World*, Translated by Irandoost, Kiomars, Dehghan, Mahdi and Mitra Ahmadi, Publications of the Organization of Municipalities and Daisies of the Country, Tehran. (In Persian)
- Sarvar, R., and Amini, M., 2013, *Social Analysis Guide of the City*, Teesa Publication, Tehran. (In Persian)
- Shakooie, H., 2011, *New Perspectives in Urban Geographic*, Samt Publication, Tehran. (In Persian)
- Statistical Reports of the Ministry of Sports and Youth, 2011, Available at <http://Msy.Gov.Ir/Index.Php>.
- Taghdisi, A., and Shapoorabadi, M. A., 2012, *Migration and Aging of the Rural Population of Iran: The Challenge for Rural Sustainable Development*, Journal of Geographical Research, Vol. 27, No. 1, PP. 133-164. (In Persian)

